

Εισαγωγή της επιμελήτριας

Η Θεσσαλονίκη του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα ήταν η περιπόθητη πόλη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η Selanik για την Πύλη, αλλά και η «Ιερουσαλήμ των Βαλκανίων» για τους Εβραίους της Ευρώπης. Ταυτόχρονα συνέστησε μαζί με την μακεδονική ενδοχώρα της το «μήλον της έριδος» των βαλκανικών εθνικισμών, που με τους Βαλκανικούς Πολέμους επιχείρησαν να επιλύσουν τα εκκρεμή ζητήματα της Χερσονήσου του Αίμου. Η είσοδος του ελληνικού στρατού στην πόλη απέτρεψε την κατοχύρωσή της στη βουλγαρική πλευρά και επέτρεψε τη χρήση της για μελλοντικές επιχειρήσεις στην ενδοχώρα. Από το 1912 η πληθυσμιακή αναλογία τείνει να ανατραπεί, καθώς η πρώην πολυεθνική πόλη μιας παρακμάζουσας αυτοκρατορίας μεταβάλλεται σε ένα αστικό περιβάλλον ενός εθνικού κράτους. Η πυρκαγιά του 1917 έρχεται να προσθέσει στην σταδιακή πληθυσμιακή μεταβολή τις αναγκαστικές μεταλλαγές που σημειώνονται στο αρχιτεκτονικό τοπίο, το οποίο αποκόβεται από τις παραδοσιακές εικόνες και το παρελθόν του 19ου αιώνα. Ωστόσο, οι παραπάνω μεταβολές, όσο ανατρεπτικές και αν υπήρξαν σε σχέση με το οθωμανικό παρελθόν, δεν θα ήταν ικανές να ανατρέψουν τον πληθυσμιακό χάρτη της πόλης σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα από την απελευθέρωσή της, όπως στην πραγματικότητα συνέβη.

Στον απόηχο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η εκστρατεία στην Μικρά Ασία και η μετέπειτα καταστροφή δικαίως θεωρούνται βαρύνουσας σημασίας ιστορικά γεγονότα και έχουν καταγραφεί ως τέτοια στην νεότερη ελληνική ιστορία. Ο ξεριζωμός σχεδόν ενάμιση εκατομμυρίου Ελλήνων από τον Πόντο, τη Μικρά Ασία, την Α-

νατολική Θράκη και η έλευσή τους στην Ελλάδα προκάλεσε μια άνευ προηγουμένου πληθυσμιακή και πολιτισμική μεταλλαγή, θέτοντας τις βάσεις του σύγχρονου ελληνικού κράτους. Έτσι, στις προηγούμενες περιστασιακές ελεύσεις προσφύγων στον ελληνικό χώρο εξαιτίας των διώξεων στη Μικρά Ασία, την Ανατολική Ρωμυλία και Θράκη, στον Πόντο ή στην περιοχή του Καυκάσου, ήρθαν να προστεθούν μαζικά εκατοντάδες χιλιάδες άλλοι που προήλθαν από τις ανταλλαγές των πληθυσμών.

Οι Νέες Χώρες δέχτηκαν τον μεγαλύτερο όγκο των προσφύγων για διάφορους λόγους, οι σημαντικότεροι από τους οποίους είχαν να κάνουν με την επιδιωκόμενη πληθυσμιακή ομογενοποίηση, σε σχέση με αλλόγλωσσους και αλλογενείς πληθυσμούς που διαβιούσαν στην περιοχή, και με τη δυνατότητα της αστικής και κυρίως αγροτικής αποκατάστασης των προσφύγων. Ο προσανατολισμός της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων στην αγροτική εγκατάσταση έστρεψε μεν τον μεγαλύτερο αριθμό στην επαρχία, αλλά ο κοσμοπολιτισμός των χαμένων πατρίδων βρήκε νέο καταφύγιο στα αστικά κέντρα. Η Θεσσαλονίκη μπορεί να έχασε στη μακρά διαδρομή της από το πολυεθνικό στο εθνικό ένα πολύτιμο κομμάτι της φυσιγνωμίας της, κέρδισε όμως πολύπλευρα από τη δυναμική του προσφυγικού κόσμου.

Την παραπάνω διαπίστωση έρχεται να διακονήσει ο συλλογικός τόμος, καρπός της ημερίδας που οργάνωσε το Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού σε συνεργασία με το Σύλλογο Φίλων των Α.Σ.Κ.Ι. Δεν πρόκειται για μια ακόμη ημερίδα που προστίθεται στη χωρία ανάλογον με το ίδιο αντικείμενο. Όσο και αν αυτό φαντάζει επιστημονικά παράδοξο, η αστική προσφυγική εγκατάσταση στη Θεσσαλονίκη ελάχιστα έχει απασχολήσει ιστορικούς και μελετητές του προσφυγικού ελληνισμού, ακόμα λιγότερο μέσα από μια διεπιστημονική προσέγγιση και οπτική. Η Θεσσαλονίκη των προσφύγων λοιπόν, ο χώρος και τα ίχνη εγκατάστασης σε αυτόν, η επαγγελματική τους τακτοποίηση, ο ιδεολογικός τους

προσανατολισμός στους χώρους εργασίας, η πολιτική ωρίμανση και ένταξή τους, οι κοινωνικές και πολιτικές τους επιλογές γενικότερα είναι τα θέματα που διαπραγματεύονται οι συγγραφείς των άρθρων του τόμου αυτού.

Η Αλέκα Καραδήμου Γερόλυμπου ιχνηλατεί την εξαρχής «δύσκολη σχέση» που αναπτύχθηκε μεταξύ της έλευσης των προσφύγων και ενός συγκροτημένου σχεδιασμού αστικής αποκατάστασης που καλούταν να λάβει υπόψη του τις παρακαταθήκες του αστικού εκσυγχρονισμού του προηγούμενου διαστήματος. Η νέα πρόκληση ενώπιον της οποίας βρέθηκε η ελληνική πολιτεία επέβαλε τη λήψη άμεσων μέτρων στο πλαίσιο εφαρμογής μιας κεντρικά κατευθυνόμενης πολεοδομικής πολιτικής, η οποία θα έθετε σε νέες βάσεις τον σχεδιασμό της νεοελληνικής πόλης, ενσωματώνοντας ταυτόχρονα και την ευρωπαϊκή εμπειρία. Όπως σημειώνει η συγγραφέας τα δύο βασικά μεγέθη της κρατικής πρόνοιας δεν συναντήθηκαν ποτέ, με συνέπεια η μορφή των προσφυγικών οικισμών να ακολουθήσει παράλληλη πορεία σε σχέση με τον σχεδιασμό των πόλεων. Τελικά οι πρόσφυγες αστοί εγκαταστάθηκαν στις προϋπάρχουσες πόλεις, χωρίς ωστόσο να αποτελούν λειτουργικό κομμάτι τους. Ήταν οι «άλλες» πόλεις των προσφύγων του μακεδονικού χώρου, που είχαν οργανωθεί για την εξυπηρέτηση των άμεσων αναγκών και όχι με βάση τους μακροπρόθεσμους σχεδιασμούς πνοής.

Ο πολεοδομικός μετασχηματισμός της Θεσσαλονίκης και οι πληθυσμιακές μεταβολές που υπέστη η πόλη περιγράφονται στο κείμενο της Βίλμας Χαστάογλου. Η πυρκαγιά του 1917 οδήγησε στην πολεοδομική αναπροσαρμογή του κέντρου της πόλης, ενώ η έλευση των προσφύγων συνοδεύτηκε από τη σχεδίαση συνοικισμών για τη στέγαση μακριά από το κέντρο, αλλά και τη σύνδεσή τους με τον αστικό ιστό μέσω της επαγγελματικής ενασχόλησης. Κρατικοί συνοικισμοί όπως της Τούμπας και της Καλαμαριάς, οικοδομικοί συνεταιρισμοί όπως των Σαράντα Εκκλησιών και του

Βυζαντίου, αυθαίρετοι οικισμοί της επείγουσας ανάγκης και των παραπηγμάτων στην Άνω Πόλη, ιδιωτικές πρωτοβουλίες όπως αυτή που απέδωσε τον συνοικισμό Χαριλάου, αναπτύχθηκαν σε απόσταση από τον ιστορικό πυρήνα της πόλης. Μέσω αυτής της χωροταξικής κατανομής οι πρόσφυγες συγκρότησαν τον κόσμο των μικροαστών, συνέστησαν το άφθονο εργατικό δυναμικό και ενσωματώθηκαν με δυσκολία στην πόλη. Αν και η εμπειρία της προσφυγικής εγκατάστασης υπήρξε πολύτιμη και καθοριστική, γρήγορα εγκαταλείφθηκε στο βωμό της αυθαίρετης και αποσπασματικής μεταπολεμικής ανάπτυξης των πόλεων.

Η Θεσσαλονίκη των πολυκατοικιών που προέκυψαν από την οικοπεδοποίηση και τον τεμαχισμό των προσφυγικών συνοικισμών δεν έχει αφήσει σήμερα επαρκή χώρο στη μνήμη, καθώς έχει ουσιαστικά εξαφανίσει και τα τελευταία ίχνη στο σύγχρονο αστικό περιβάλλον. Η Αγία Φωτεινή αναπτύχθηκε σε μια έκταση που βρισκόταν στις παρυφές του ιστορικού κέντρου, στην οποία συγκροτήθηκε ένας αυτόνομος συνοικισμός. Η αυθαίρετη εγκατάσταση των προσφύγων σε μια προνομιακή και διαφιλονικούμενη περιοχή, όπου σήμερα επεκτείνεται το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο και η Διεθνής Έκθεση, εξηγεί τους δεσμούς διαπλοκής που αναπτύχθηκαν με την παρεμβολή της πολιτικής εξουσίας και την εκμετάλλευση της προσφυγικής ιδιότητας. Ο χώρος όπου για πενήντα χρόνια «συγκατοίκησαν» πρόσφυγες και «γηγενείς» έχει μετασηματιστεί απόλυτα και τίποτε δεν θυμίζει την λαϊκή αυτή αποκατάσταση, εκτός από το ομώνυμο εκκλησάκι στη συμβολή των οδών 3ης Σεπτεμβρίου και Γρηγορίου Λαμπράκη.

Εξίσου δύσκολα διαπιστώνονται σήμερα οι επαγγελματικές διαστάσεις της προσφυγικής εγκατάστασης εξαιτίας της απουσίας μιας μελέτης που θα επικεντρώνεται στον επαγγελματικό και οικονομικό ρόλο των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου. Η συμβολή του Ευάγγελου Χεκίμογλου υπογραμμίζει αυτό το κενό, θέτοντας ερωτήματα για παγιωμένες ταξινομήσεις σε σχέση

με την προσφυγική καταγωγή και αναφερόμενη δειγματοληπτικά σε σημαντικές οικογένειες που ανέπτυξαν αξιόλογη επιχειρηματική δραστηριότητα, μεταλαμπαδεύοντας την επαγγελματική τους εμπειρία στο νέο χώρο. Σε μια άλλη δυναμική κατηγορία θα πρέπει να ενταχθεί επίσης ο προσφυγικός εκείνος κόσμος που συνέστησε αρχικά μικρές επιχειρήσεις, οι οποίες μεταπολεμικά εξελίχθηκαν σε μεγάλες βιομηχανικές μονάδες.

Η έλευση των προσφύγων έδωσε πνοή σε μια άλλη σημαντική διάσταση της αστικής ζωής, αυτή των εργατικών διεκδικήσεων. Ο προσφυγικός πληθυσμός ήρθε να προσθέσει τη δική του συμβολή και να αναδιατάξει το εργατικό σκηνικό, θέτοντας σε άλλες βάσεις τη σχέση εργοδότη-εργαζομένου. Ο Κώστας Φουντανόπουλος υποστηρίζει ότι με την έλευση των προσφύγων δεν μεταβλήθηκαν τόσο ο βαθμός της μαχητικότητας όσο οι μορφές της. Οι διεκδικήσεις του εργατικού κινήματος επιχείρησαν να εξισορροπήσουν την πίεση που ασκήθηκε εξαιτίας της μεγάλης διαθεσιμότητας φτηνών εργατικών χεριών, αλλά και να αντιμετωπίσουν δυναμικά τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης, της ανόδου των τιμών και της ανεργίας. Παρά τη διαφοροποίηση μεταξύ των γηγενών και των προσφύγων στη συνδικαλιστική οργάνωση και την πολυδιάσπαση, ο συνδικαλισμός βρέθηκε αντιμέτωπος με την κρατική καταστολή, κάτι που είχε επιπτώσεις στην συχνότητα της απεργιακής δράσης. Γεγονός είναι πως η μετεξέλιξη περιέλαβε εκτός από τους πρόσφυγες και πολιτικά αιτήματα που υπερέβαιναν τις έως τότε στοχεύσεις για τον έλεγχο της εργασιακής διαδικασίας.

Ο αναπόφευκτος συγχρωτισμός των προσφύγων με την πολιτική ζωή τούς κατέστησε αυτόματα μια εξαιρετικά κρίσιμη εκλογική δεξαμενή. Για πρώτη φορά συμμετείχαν πρόσφυγες υποψήφιοι στην εκλογική αναμέτρηση του 1923 για την ανάδειξη Συντακτικής Συνέλευσης. Η 7η Νοεμβρίου 1926 συνιστά αναμφίβολα τομή στην εκλογική ιστορία της χώρας και ιδιαίτερα σε αυτήν της Θεσσαλονίκης, καθώς οι πρόσφυγες ψήφισαν μαζικά το Κόμμα

των Φιλελευθέρων. Η στήριξη του Βενιζέλου από τους πρόσφυγες της Θεσσαλονίκης θεωρήθηκε πως παρείχε ταυτόχρονα και την αποδοχή γενικότερα της βενιζελικής πολιτικής. Εκείνο που προκύπτει εμφαντικά από το άρθρο του Δημοσθένη Δώδου είναι το σημείο τομής, η εκλογική ρήξη που επήλθε μεταξύ Βενιζέλου και προσφύγων, εξαιτίας κυρίως της υπογραφής του ελληνοτουρκικού συμφώνου φιλίας. Στις εκλογές του 1932 οι Φιλελεύθεροι υπέστησαν στις προσφυγικές εκλογικές εννορίες της Θεσσαλονίκης πραγματική καθίζηση, με κερδισμένο το Εθνικό Ριζοσπαστικό Κόμμα του Κονδύλη και το Ενιαίο Μέτωπο. Όπως σημειώνει ο συγγραφέας, η ρήξη μεταξύ του βενιζελισμού και των προσφύγων δεν ήταν ευκαιριακή, με τη δεκαετία του '40 να διαμορφώνει τις δικές της διαιρετικές τομές.

Ο αρχικός βενιζελικός ενθουσιασμός των προσφύγων τούς οδήγησε στην αναφανδόν στήριξη της πολιτικής του, ακόμα και αν αυτή στρέφονταν εναντίον «αλλογενών». Η συμμετοχή προσφύγων σε εθνικιστικές οργανώσεις του Μεσοπολέμου, με την οποία ασχολείται ο Θεοδόσης Τσιρώνης, αποτελούσε συχνά απόρροια ακραίων αναγκών επιβίωσης για μεγάλες μερίδες του πληθυσμού της Θεσσαλονίκης, που οδήγησαν και σε διακοινοτικές συγκρούσεις. Ο αντισημιτισμός άνθισε στη Θεσσαλονίκη του συμπαγούς εβραϊκού πληθυσμού και, καθώς υποδαυλίστηκε από τον βενιζελισμό, εξέθρεψε τον λόγο και τη δράση εθνικιστικών οργανώσεων όπως ήταν η *Εθνική Ένωση «Η Ελλάς»*. Ο διμέτωπος αγώνας εναντίον των Εβραίων και των κομμουνιστών ήταν η άλλη πλευρά της σωματειακής οργάνωσης του εθνικιστικού χώρου, η οποία έφτασε στο απόγειό της με την πυρπόληση του συνοικισμού του Κάμπελ. Στην ουσία συνέστησε την ιδεολογική διέξοδο από τη μεσοπολεμική κρίση της ελληνικής κοινωνίας που στοχοποίησε «εσωτερικούς εχθρούς», μεταβάλλοντας την ταξική σύγκρουση σε πολιτικό διακύβευμα.

Ο τόμος *Η μεταμόρφωση της Θεσσαλονίκης. Η εγκατάσταση των προ-*

σφύγων στην πόλη, 1920-1940 είναι ο καρπός της γόνιμης συνεργασίας μεταξύ του Ιστορικού Αρχείου Προσφυγικού Ελληνισμού (Ι-ΑΠΕ) και των Φίλων των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), ως συνδιοργανωτών της ομώνυμης ημερίδας. Αναμφίβολα η συνεργασία αυτή συνιστά μια πρώτη προσπάθεια να μελετηθούν οι πολυεπίπεδες επιπτώσεις της προσφυγικής εγκατάστασης στο αστικό τοπίο της Θεσσαλονίκης. Από την άποψη αυτή ο συλλογικός τόμος δεν θα πρέπει να εκληφθεί ως η απόληξη, αλλά ασφαλώς ως η αφετηρία για την περαιτέρω διερεύνησή τους. Το αναγνωστικό κοινό έχει πάντα τον πρώτο λόγο στον βαθμό επιτυχίας του εγχειρήματος αυτού.

Ελένη Ιωαννίδου

Ιστορικός, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού

